

Opkomst en neergang van de ongehuwde-moederzorg in Nederland (1880-1985)¹

1 Inleiding

In 1880 stelde de weduwe wasvrouw Palthe haar huis aan de Ruysdaelstraat in Nieuwer-Amstel – inmiddels Amsterdam – open voor de opvang van vier meisjes en hun kinderen (Lips en Peters 1985, p. 5). Met dit protestants-christelijke tehuis 'Beth Palet' – Huis van Ontkoming – begint de ongehuwde-moederzorg in Nederland. Daarmee wordt ongehuwd moederschap een behandelbaar probleem. De ongehuwde-moederzorg groeide uit tot een hecht netwerk van tehuizen en consultatiebureau's, gespecialiseerd in de hulp voor ongehuwd zwangeren en ongehuwde moeders. Nu is die zorg nagenoeg verdwenen.

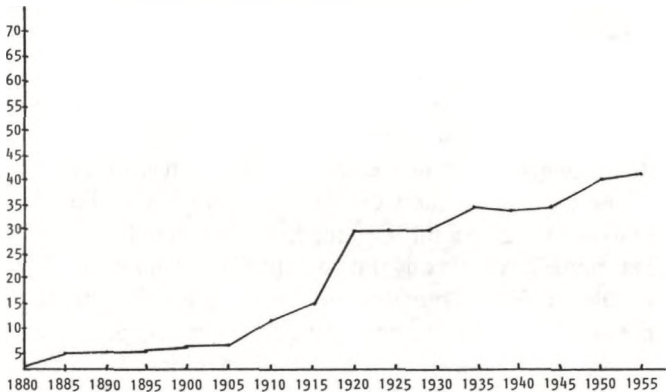
In het volgende wil ik laten zien waarom de ongehuwde-moederzorg aan het einde van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw opkwam, zich uitbreidde en versterkte, terwijl het buitenechtelijke geboortecijfer toen juist daalde. Daarbij zal ik stilstaan bij de vraag, waarom ongehuwd moederschap geleidelijk als een te behandelen probleem ervaren werd. Ook zullen de motieven en doelstellingen onder de aandacht gebracht worden, op grond waarvan men in tehuizen en bureau's hulp verleende. Tenslotte zal ik ingaan op de vraag waarom dat alles na de Tweede Wereldoorlog zo sterk veranderde, in het bijzonder waarom ongehuwd moederschap als behandelbaar probleem verdwenen is.

2 De opkomst van de ongehuwde-moederzorg

2.1 Initiatiefnemers

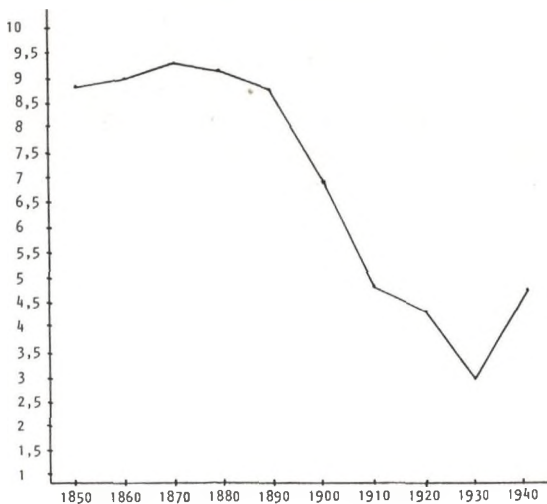
Het is opmerkelijk dat de ongehuwde-moederzorg opkwam toen de daling van onwettige geboorten al enige tijd op gang was. Dit is af te lezen aan bijgaande grafieken.

Grafiek 1. De groei van het aantal instellingen van de ongehuwde-moederzorg tussen 1880 en 1955

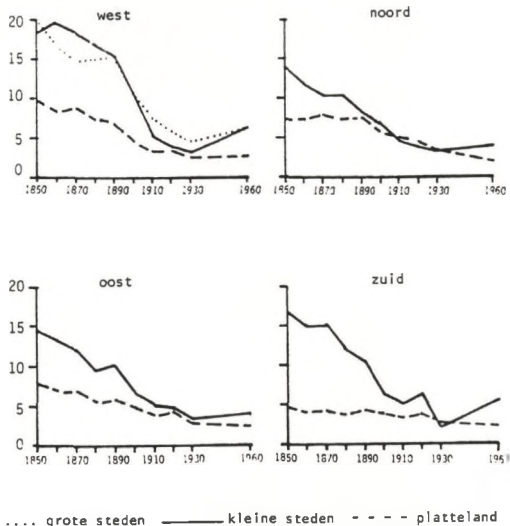
Grafiek 2. Buitenechtelijk vruchtbaarheidscijfer (buitenechtelijk levend-geborenen per 1000 niet (meer) gehuwde 15-49 jarige vrouwen)

(Bron: Van den Akker 1978, p. 85)

Grafiek 3. Buitenechtelijk vruchtbaarheidscijfer (buitenechtelijk levend-geborenen per 1000 niet (meer) gehuwde 15-49 jarige vrouwen) per regio en gemeentegroep, periode 1850-1960

(Bron: Van Poppel 1984, p. 33)

Het ontstaan van die zorg was sterk verbonden met vooral protestantse initiatieven tegen de prostitutie (Regouin-van Leeuwen 1980, pp. 6, 7). Deze verbondenheid is niet toevallig, want in de voorstelling van veel mensen uit die tijd was een ongehuwde moeder praktisch hetzelfde als een prostituée. In werkelijkheid werkten maar weinig ongehuwde moeders in de prostitutie: zij die er uit financiële nood in waren terechtgekomen en vrouwen die een onwettig kind hadden gekregen ten gevolge van prostitutie. Zwangerschap was het risico van het 'vak' (Huitzing 1983, p. 82). De initiatiefnemers van het eerste tehuis voor ongehuwde moeders, het protestantse Beth Palet, waren de godsdienstonderwijzer en evangelist W.J. Roos en de voorzitter van de 'Amsterdamse Vereeniging tot Bestrijding van Prostitutie' J. Muller jr. (Lips en Peters 1985, p. 4). Het protestantse Magdalenahuis te Zetten werd in 1882 opgericht door dominee Pierson van

de Inwendige Zending, een protestants-christelijke bekeringsbeweging tegen verwezing, criminaliteit, drankmisbruik en prostitutie (Schram 1968, pp. 83, 84; Stuurman 1984, p. 212). De geestelijke leiding van de protestantse inrichtingen voor ongehuwde moeders was meestal in handen van een dominee, terwijl het dagelijkse werk door niet-religieuzen verricht werd.

Het eerste katholieke tehuis voor ongehuwde moeders, het R.K. Doorgangshuis te Overschie, werd in 1884 gesticht door de 'Sint Magdalenavereeniging tot Redding van Rooms-Katholieke gevallen vrouwen', een vereniging waar rijke katholieke burgers uit oude Rotterdamse patriciërsgezinnen lid van waren (Jaarverslag St. Magdalenavereeniging te Overschie 1886-1888). Er zijn sterke aanwijzingen dat de oprichting van dit tehuis een reactie was op de protestantse opvanghuizen, die dikwijls katholieke ongehuwde moeders opnamen. Het dagelijkse werk in het Doorgangshuis werd gedaan door de 'Zusters van Bethlehem'. Dergelijke congregaties waren na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 opgericht.

Als alternatief voor de protestantse en de katholieke opvanghuizen stichtte de feministische 'Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming' in 1905 een tehuis voor ongehuwde moeders in Amsterdam: Tehuis Annette (Binsbergen en De Haan 1980, p. 5). De VOV werd in 1897 opgericht. Initiatiefneemster was Annette Versluys-Poelman, tevens presidente van de 'Vereniging voor Vrouwenkiesrecht'. Zij was lid van het eerste bestuur van de VOV en korte tijd presidente van het hoofdbestuur. Tehuis Annette is naar haar genoemd. Een niet-religieuze zuster werd in dit tehuis directrice (Jaarverslag Tehuis Annette 1905-1906).²

2.2 Clientèle

Van begin af aan behoorden voornamelijk vrouwen uit lagere standen tot de clientèle van de tehuizen. In de bestuursnotulen van Beth Palet uit 1896-1899 zijn bijvoorbeeld veel dienstbodes en enkele prostituées genoteerd.³ Ook in Tehuis Annette kwamen de ongehuwde moeders uit lagere milieus (Jaarverslag Tehuis Annette 1905-1906). Gedurende de stichtingsjaren van de eerste tehuizen leefde een deel van de bevolking in de oude volksbuurten van de grote steden ongehuwd samen en kwam zwangerschap voor het huwelijk in lagere milieus nog veel voor (De Regt 1984: pp. 82, 85). Het is aanne-

melijk dat ongehuwde moeders daar in eigen kring opgevangen werden. Armoede kon die steun wel bemoeilijken en juist de mensen waarvan de ongehuwde moeders voor hun broodwinning als dienstbode afhankelijk waren – de burgerij en de kleine middenstand – keerden zich van hen af. ⁴ Vrouwen die hierdoor in een isolement terecht kwamen, behoorden tot de potentiële cliënten van de eerste tehuizen.

Veel cliënten kwamen niet uit de vestigingsplaats van de tehuizen.⁵ Sommige van hen waren vermoedelijk naar de stad getrokken om daar heimelijk te bevallen. Anderen waren waarschijnlijk voor hun werk naar de stad gekomen. Alleenstaande vrouwen die naar de stad getrokken waren, bijvoorbeeld als dienstbodes ⁶, konden niet op steun van familie rekenen wanneer zij zwanger geraakt waren en door de verwekker verlaten. Deze vrouwen hadden het bijzonder moeilijk. Hun ontbrak niet alleen het vertrouwde netwerk van familie, buren en geestelijken om de verwekker van het kind tot trouwen te brengen, maar ook om andersoortige hulp te krijgen, steun bij de zwangerschap, bij de bevalling, bij de zorg voor het kind. Deze vrouwen waren op zichzelf aangewezen. Zij konden niet zorgen dat anderen voor hen zorgden. Zij hadden hiervoor geen geld en waren amper tot tegenprestaties in staat.

Algemeen kan gesteld worden dat de ongehuwde-moederzorg zich richtte op vrouwen die er bij hun zwanger- en moederschap alleen voorstonden of erdoor in een isolement waren geraakt. In populaire geschriften uit die tijd werd herhaaldelijk beweerd dat vele ongehuwde moeders door hun isolement van louche figuren afhankelijk geraakten en tot prostitutie, misdaad, zelfs tot het doden en te vondeling leggen van hun kind werden gebracht (Lamberts-Hurrelbrinck 1896; J.M. van Munster 1901; Van Sandick-van Schildaarde z.j.) ⁷ In de Fondsenenquête uit 1890 spraken twee getuigen – een arts uit Leeuwarden en dominee Hoog uit Haarlem – hun vermoeden uit dat er ten aanzien van ‘onechte kinderen’ veel ‘engeltjesmakerij’ voorkwam. Pleegmoeders of ongehuwde moeders zouden hun kind met opzet verkeerd voedsel gegeven hebben – sommigen tegen de voorschriften van hun geneesheer in – om straks bij het overlijden van de zuigeling een uitkering van het begrafenisfonds te kunnen ontvangen. ⁸ De enquêtecommissie achtte die uitspraken onvoldoende bewezen; daarbij haalde zij de vrijwel eensluidende getuigenissen van geraadpleegde geneesheren aan dat onkunde en gebrek aan middelen de oorzaak van het overlijden waren (Enquête 1890-1894 ⁹).

2.3 Toenemend isolement

In de eerste decennia van deze eeuw drongen burgerlijke normen tot bredere lagen door: onder druk van de geestelijkheid, de burgerij en vanuit de behoefte onder sociaal stijgende bevolkingsgroepen om zich van hun oude milieu te onderscheiden (De Regt 1984). Deze ontwikkeling werd ook politiek ondersteund. De periode 1881-1911 was een overgangstijd van liberale naar confessionele politiek op het gebied van zedelijkheid (Stuurman 1984, p. 218). Kwesties als ongehuwd moederschap stonden daarbij centraal (Sevenhuijsen 1987). 'Moeten trouwen' werd nu door vrijwel iedereen – ook door onkerkelijken en socialisten – als schande ervaren: voor de moeder zelf, voor haar ouderlijk gezin en soms zelfs voor de hele familie (De Regt 1984, p. 83).¹⁰ Onder andere in samenhang hiermee daalde het buitenechtelijke vruchtbaarheidscijfer sterk (Van Poppel 1984, p. 33; Van den Akker 1978, p. 89) en stevende het af op zijn absolute dieptepunt in 1938 (Kooy 1978, p. 131). Uitgerekend in deze periode groeiden de opvanghuizen en bureau's voor ongehuwde moeders uit tot een heel netwerk. Het ligt voor de hand om beide ontwikkelingen in verband te brengen met de toegenomen taboesfeer rondom ongehuwd moederschap. Het houden en vinden van baan en werk voor ongehuwd zwangeren en ongehuwde moeders werd steeds moeilijker, en waar een ongehuwd zwangere enkele decennia eerder nog door ouders, familie en burens geholpen werd, keerden zij zich nu vaker van haar af.¹¹ Hulp van ouders, familie en burens werd hiermee voor een groeiend aantal ongehuwde moeders onbereikbaar. Het is aannemelijk dat ten gevolge hiervan de behoefte aan opnames in tehuizen toenam en dat de tehuizen hierop gereageerd hebben met uitbreiding van hun voorzieningen.

Ongehuwde moeders van elders behoorden nog steeds tot de clientèle van deze zorg. Tussen 1910 en 1915 waren bijvoorbeeld in Beth Palet vrouwen uit Hoogkarspel, Den Haag, Zandvoort, Driewegen gemeente Overzande, Vreeland, Noord-Scharwoude, Roode (Gr.), Nieuwendam, Westzaan, Harlingen en Bloemendaal opgenomen (Staten van Inlichtingen 1910-1915). Van 408¹² ongehuwde moeders die in 1912 te Amsterdam bevallen waren, hadden er 85 korter dan een jaar¹³, 37 één tot drie jaar¹⁴, 19 drie tot vijf jaar en 267 langer dan vijf jaar gewoond (Onderzoek 1923, p. 55).

Toch behoeft het aantal ongehuwde moeders dat blijvend op zichzelf aangewezen was, enige relativering. Van 414 ongehuwde

moeders die in 1912 in Amsterdam hun bevalling hadden, waren er in 1922 301 (72%) getrouwd en 45 vrouwen (ruim 10%) leefden met de verwekker van het kind of een andere man ongehuwd samen. Deze laatsten wilden en konden zich blijkbaar toch nog aan de dominante huwelijksnormen onttrekken. 19 van de ongehuwde moeders (ruim 4,5%) woonden bij familie in en slechts 15 vrouwen (3,6%) leefden geheel op zichzelf. Van 25 vrouwen (6%) kon de woonwijze niet achterhaald worden en 9 vrouwen (2%) waren overleden (Onderzoek 1923, p. 11).

2.4 Zuigelingensterfte en kinderverwaarlozing

De groei van de ongehuwde-moederzorg is nog op een andere manier te verklaren. De verenigingen en stichtingen die de ongehuwde-moederzorg exploiteerden, spanden zich namelijk steeds meer in om ongehuwde moeders en hun kinderen op te sporen. Oogmerk was het bestrijden van de hoge zuigelingensterfte, die toen echter al terugliep.¹⁵ Men beriep zich daarbij op de Kinderwetten uit 1905, zoals Van Munster:

wat baat 'n deugdelijke wetgeving indien zij niet of slechts ten dele gehandhaafd wordt? Wel heeft de Overheid, bij de invoering der Kinderwetgeving gezorgd voor Voogdijraden, voor gestichtsuitbreiding, voor deugdelijke overeenkomsten met vereenigingen van allerlei aard, die de duurzame verzorging en opvoeding van verwaarloosde kinderen beoogen. Maar al deze instellingen en goede maatregelen zijn passief, zij dragen 'n afwachtend karakter. (...) wat weten de ongehuwde moeders van al die goede bepalingen die door de kinderwetten zijn ontstaan. Daarop behooren zij indachtig te worden gemaakt.

Welnu, de Ned. Middernachtzending Vereeniging bedoelt om te verrichten 'n werk van zoekende liefde. Zij is niet passief, maar actief. Zij wacht niet tot men haar hulp vraagt, maar biedt deze. Daarom paste zij zich bij de verbeterde wetgeving aan, stichtte consultatie-bureaux en bleef zij – voortgaan met de gevallen op te sporen en alzoo te voorkomen, dat de wet 'n doode letter werd. (*Van Munster 1932*)

In onderzoeken naar de zuigelingensterfte die rond de eeuwwisseling vooral door artsen verricht werden, kwamen overigens baby's van ongehuwde moeders niet als een aparte risicogroep voor (Rombouts 1902; Jonkers 1903; Saltet en Falkenburg 1907; Sterfte 1911). Slechts in één onderzoek werd aangetoond, dat tussen 1885 en 1895 de zuige-

lingensterfte onder onwettige zuigelingen in de eerste zes levensmaanden bijna dubbel zo groot was als onder de wettige. Bovendien was het aantal levenloos geboren onwettige baby's bijna dubbel zo groot als het aantal levenloos geboren wettige (Jonkers 1903).

Ook uit het onderzoek naar de levensomstandigheden van ongehuwde moeders en hun kinderen in Amsterdam blijkt dat veel onwettige kinderen stierven.¹⁶ Bezorgdheid over de grote kindersterfte was voor de arts Heijermans van de Amsterdamse GG&GD aanleiding om zich in te zetten voor de oprichting van het bureau van de Unie van Vereenigingen van Ongehuwde Moeders (Regouin-van Leeuwen 1980, p. 8).

In de brochures 'Uitgestootenen van de Maatschappij' van de Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming en 'De Ongehuwde Moeder en haar Kind' van de Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging werd gewag gemaakt van kwaadwillende pleegouders, waar veel ongehuwde moeders op aangewezen waren. Opvallend is dat de ongehuwde moeders door de auteur van de tweede brochure over het algemeen als liefderijk voorgesteld werden, als moeders die hun kind erg missen en hard werken om het kostgeld op te kunnen brengen en die tegen slechte pleegouders beschermd moeten worden. In beide brochures werd benadrukt, dat ongehuwde moeders en hun kinderen gemakkelijk onschuldig slachtoffer werden van bedrog en uitbuiting (Van Selnick-van Schilfgaarde z.j., p. 7; Van Munster 1932, p. 5). In de brochure van de VOV werd het uitbesteden van kinderen aan pleegouders gelijkgesteld met langzame moord (Van Sandick-Van Schilfgaarde z.j., p. 2). In het Amsterdamse onderzoek naar de levensomstandigheden van ongehuwde moeders en hun kinderen daarentegen werd de zorg door ongehuwde moeders én door pleegouders over het algemeen goed genoemd. Hier wordt de zorg van in concubinaat levende ouders als moreel ongunstig beoordeeld (Onderzoek 1923, pp. 15-17, 26-28).

Pleegouders trof dus niet per definitie blaam. Van Munster citeerde als blijk van liefderijke bezorgdheid van 'rechtgeaarde' pleegouders uit talrijke brieven van hun hand waarin zij de dagelijkse vorderingen van hun beschermeling vol trots beschrijven en benadrukken dat Marietje of kleine Hendrik nooit meer weg wil. Ook in het jaarverslag van de UVOM uit 1921 worden de schrikverhalen over het uitbesteden van kinderen enigszins gerelativeerd, maar men vond toch, dat 'de toestanden op dit gebied te wenschen overlaten'. Vooral vond men dat de ongeregelde uitbesteding van kinderen tot

het onnodig verbreken van de band met de moeder leidde (Jaarverslag UVOM 1921).

De zorg voor kinderen door ongehuwde moeders of de pleegouders van hun kinderen werd doelwit van controle door de ongehuwde-moederzorg. Waarschijnlijk waren de verenigingen en stichtingen door de toenemende aandacht voor de zorg voor kinderen gevoeliger voor misstanden geworden en ervoeren ze situaties die vroeger voor veel kinderen als normaal beschouwd werden, eerder als onacceptabel. Het streven in de ongehuwde-moederzorg om zuigelingensterfte te voorkomen, leidde tot een uitgebreid verzuild netwerk van hulpverleningsinstanties die met rechters en voogdij-instellingen samenwerkten (Sevenhuijsen 1987, p. 320). Hulp en controle door ouders, familie en burens werden door deze ontwikkelingen voor een deel vervangen door formeel georganiseerde hulp en controle.

3 Uitsluiting en besmettingsangst

3.1 Burgerlijke gezinsidealen richtsnoer

In het volgende wil ik aannemelijk maken dat de toenemende afkeer van ongehuwd zwangeren en ongehuwde moeders sociologisch verklaard kan worden door collectieve angst. Daarbij heb ik mij laten inspireren door het werk van Norbert Elias, in het bijzonder door zijn gedachten over de relatie tussen gevestigden en buitenstaanders (Elias 1981).

Een groep kan dominant zijn, omdat haar leden via gemeenschappelijke idealen sterk met elkaar verbonden zijn. De burgerlijke gezinsidealen golden nu voor grote groepen mensen, ook voor velen uit de arbeidersklasse. Die idealen kunnen opgevat worden als normatieve beelden over wederzijdse afhankelijkheden van gezinsleden. Mannen hadden over het algemeen een overwicht in het gezin, niet alleen door hun wettelijke positie maar ook omdat zij het meeste geld binnenbrachten. Het overwicht van mannen in arbeidersgezinnen was des te groter omdat de instandhouding van de arbeidskracht in het gezinsleven centraal stond. De man kreeg in deze gezinnen vaak het beste voedsel – een extra stukje spek, een extra portie aardappels – en voor zijn rust werden de kinderen op straat gestuurd. Terwijl het huwelijksideaal algemeen aanvaard was, verschilde wel

de invulling ervan tussen katholieken, protestanten en socialisten. Socialisten streefden naar machtsgelijkheid tussen de echtelieden (De Regt 1984, pp. 78-80). In katholieke en protestantse kringen werd de machtsongelijkheid tussen man en vrouw, ook ten aanzien van seksualiteit, religieus gelegitimeerd (Bots en Noordam 1981).

De praktijken en idealen waren uitdrukking van het machtsoverwicht van mannen over vrouwen. Op die manier is het ook te verklaren dat de gevolgen van de overtreding van de conventies vrouwen zwaarder troffen dan mannen.

Het moederschap werd als belangrijke vrouwelijke huwelijksplicht beschouwd en in het verlengde daarvan lagen al de andere taken in het gezin. Het moederschapsideaal omvatte niet alleen een normatief beeld over vrouwen als moeder en huisvrouw maar ook over de onderlinge relaties tussen haar en haar man als vader en echtgenoot en tussen haar en haar kinderen. Voor ongehuwde vrouwen werd daarentegen het moederschap volledig afgekeurd. Deze gezinsidealen werden door grote groepen mannen en vrouwen gedeeld en hadden voor hen emotionele betekenis. Uit een leven volgens die idealen putten zij voor zichzelf als collectief, als gezin en als individuen die van dit collectief deel uitmaakten, geborgenheid, zelfrespect en een zekere macht. Maar dit leven vergde een sterke beheersing van affecten, vooral van vrouwen, die zich vanwege hun ondergeschikte positie meer moesten beheersen dan mannen.

Dat deze gezinsidealen voor de meeste vrouwen richtsnoer waren wil niet zeggen dat zij in het dagelijks leven van deze vrouwen geen bron van onvrede en conflicten waren. Vele vrouwen legden zich eerder bij die idealen neer dan dat zij er voluit mee instemden. Velen moesten hun gevoelens van onvrede en verzet inhouden en dat lukte niet altijd. Buitenshuis werkende vrouwen of vrouwen die in het gezinsbedrijf meewerkten, berustten minder in hun onderdanige positie dan de vrouwen die van het inkomen van hun man totaal afhankelijk waren. Maar door kerk en omgeving werd flink druk uitgeoefend om hen in het gareel te houden. Hoe afhankelijker een vrouw van het inkomen van haar man was, des te meer waren het tonen van onvrede, conflicten en veranderingswensen taboe.¹⁷ Dat druiste juist tegen de idealen in en werd als een persoonlijk falen, als beschamend ervaren en leidde tot een negatief zelfbeeld.¹⁸

3.2 Reputatie

De groepsopinie heeft een regulerende werking omdat de reputatie van invloed is op de rang die iemand in een groep inneemt. Bij ongehuwd zwangerschap en moederschap was juist de reputatie, de eer van vrouwen en van hun ouderlijk gezin in het geding. Voor de goede naam was het derhalve van belang om het te doen voorkomen, alsof men de dominante omgangsidealen op het terrein van seksualiteit nageleefd had, ook al was dat niet zo. Een vrouw die ongehuwd zwanger geraakt was, kon de schijn van naleving alleen ophouden door illegale abortus te plegen.¹⁹ Vrees voor schande werd door de meeste ongehuwde vrouwen als motief hiervoor genoemd (De Bruyn 1979, pp. 57, 58). Volgens de katholieke arts dr. Meuleman van de R.K. Vereeniging Moederschapszorg te Heerlen kwam illegale abortus geregeld voor:

Hoe vaak wordt niet aan de ongelukkige jonge vrouw, die in droevige 'gezegende omstandigheden' verkeert, de raad gegeven door wie haar het naast staan, om de schande van het onecht kind te ontgaan door haar toevlucht te nemen tot abortus provocatus, of, om het in de volksterm te noemen, door het weg te laten maken. (Meuleman 1929, p. 8)

De ongehuwd zwangere kon zich ook gedurende haar zwangerschap schuilhouden om de baby na een geheim gehouden bevalling bij pleegouders of tehuizen onder te brengen, af te staan of te vondeling te leggen. Zij kon ook trouwen. Maar vaak lukte dat niet, en zij wilde het ook niet altijd. Haar zwangerschap, haar kind werd dan als een gematerialiseerd teken van de overtreding beschouwd. Zo is het ook te verklaren dat vele ouders wel bereid waren hun dochter op te nemen, als zij in het geheim elders bevallen was en het kind daar achterliet (Meuleman 1929, p. 16). Met het kind bedreigden de ongehuwde moeders de reputatie en het zelfrespect van het ouderlijk gezin, van de familie, van de burens en van hun werkplek.

In de collectieve fantasie waren ongehuwde zwangeren en ongehuwde moeders het prototype van zedeloosheid, van zondigheid. Mensen ontwikkelden zo'n beeld niet op basis van waargenomen slechte eigenschappen van een ongehuwde moeder, maar op basis van algemene afkeer voor haar anderszijn. Hun afkeer berustte op de angst dat haar slechte voorbeeld kon overslaan. Hierdoor zouden

hun aanzien en zelfrespect aangetast worden. Anderen – vrouwen niet uitgezonderd – waren bang door ontmoeting en omgang met ongetrouwde moeders zelf verdacht te raken van een onfatsoenlijke levenswandel of althans zo'n levenswandel goed te keuren.²⁰ Dat ook vrouwen zich van ongetrouwde moeders afkeerden, kan geïllustreerd worden met een voorbeeld uit een redevoering, door dr. Meuleman in 1928 gehouden voor de KRO:

Op een zondagmorgen in de vroege, na aankomst van den eersten trein uit Maastricht, zit in mijn wachtkamer een jonge vrouw met een kind in hare armen en een taschje bij zich. Zij verzoekt opname voor zich en haar kindje, dat zij des nachts thuis heeft ter wereld gebracht, terwijl zij haar toestand tot op het laatst toe had kunnen geheim houden. In het taschje bevindt zich de nageboorte. Zij is na de bevalling door *hare eigen moeder* op straat gezet, opdat de burens toch maar niets van het geval zouden merken. (*Meuleman 1929, p. 14*)

Op die manier werden veel ongetrouwde moeders 'buitenstaanders'. Dat bleef zo tot het einde van de jaren zestig.

4 De integratie van ongetrouwde moeders

4.1 Integratie en sociale controle

De initiatiefnemers van de ongetrouwde-moederzorg en de mensen die daadwerkelijk hulp boden, reageerden anders dan de meesten op de dreiging die van de ongetrouwde moeders uitging: niet door uitsluiting, maar door hen te steunen, door de dominante waarden aan deze 'buitenstaanders' over te dragen en de sociale afstand ten opzichte van hen te verkleinen. In dit opzicht onderscheidden zij zich van de meerderheid van de dominante groepen. De integratie moest bewerkstelligd worden door het bieden van financiële middelen, onderdak, voedsel, geestelijke zorg en door toezicht uit te oefenen op de leefwijze van ongetrouwde moeders, in het bijzonder op hun seksualiteit en moederschap.

Zo werden de ongetrouwde moeders in de eerste decennia van het protestantse Beth Palet verordonneerd om voor het bestuur uit te leggen, hoe zij in deze situatie terecht waren gekomen. Vervolgens werd door de dominee-voorzitter hun 'zonde' breed uitgemeten:

Voorzitter brengt ook deze ingekomenen onder het oog, dat zij zich zwaar jegens de Heere hebben bezondigd, door af te wijken van zijne geboden, daarmede zich zelven eigenwillig hebben bezwaard met lasten zwaar om te dragen, als zij de diepte haren schuld mogen leren inzien, dat hij hoopt het gevolg moge zijn van haar wonen in Beth Palet, waar zij op een liefdevolle behandeling kunnen staat maken als zij zich willig laten leiden. ²¹

Beth Palet verwierf in 1899 25 bijbels en de opgenomen vrouwen werden verplicht, aanwezig te zijn bij het lezen van de bijbel en de dagelijkse godsdienstoefeningen (De Haan 1979, p. 20).

Van de werkzaamheden van de consultatiebureau's van de protestantse Nederlandse Middernachtzending Vereeniging, die kort voor de opheffing van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap in 1909 werden opgericht ²², is het controlerende en regulerende karakter evident. Zij brachten onderzoek naar het vaderschap op gang en steunden de ongehuwde moeders daarbij, kwamen bij ongehuwde moeders op kraambezoek, waren betrokken bij het treffen van voogdijregelingen, speurden verwaarloosde kinderen van ongehuwde moeders op, probeerden verwekker en ongehuwde moeder tot trouwen of financiële schikkingen te brengen en hielpen ongehuwde moeders bij het vinden van werk en huisvesting (Van Munster 1932, pp. 11, 12). Ook in andere confessionele instellingen probeerde men dat. In het Magdalenahuis te Zetten moesten moeders hun kinderen zoveel mogelijk zelf zogen om de band tussen moeder en kind zo sterk mogelijk te maken (Schram 1968, p. 101). Ook in het katholieke tehuis Moederzorg te Heerlen was de moeder verplicht minstens drie maanden bij haar kind te blijven om het borstvoeding te geven en het te verzorgen. Op die manier wilde men een vroege dood van de baby voorkomen en terloops zou hierdoor 'de natuurlijke band tusschen moeder en kind' versterkt worden (Meuleman 1929, pp. 16-20). Ook dat was een vorm van regulering. Bovendien werden de ongehuwde moeders in Moederzorg onderworpen aan geestelijke opvoeding door nonnen (Meuleman 1929, p. 37).

In Tehuis Annette was het klimaat anders dan in de confessionele tehuizen. Maar ook Tehuis Annette was niet vrij van controle; ook daar werd geprobeerd het leven van ongehuwde moeders in bepaalde banen te leiden. Om in dit tehuis opgenomen te worden, moest een moeder bijvoorbeeld haar kind wel erkennen, zij moest het door de medische raadsman van de inrichting laten onderzoeken, zij moest kostgeld betalen, haar kind geregeld bezoeken en na een

verblijf van zes weken voor kleding zorgen. Bovendien werden over elk van de 'verpleegden' aantekeningen gemaakt: over haar achtergronden, karakter en ontwikkeling gedurende haar verblijf in de inrichting. De ongehuwde moeders werden dus geobserveerd, de observaties werden bijgehouden en de vrouwen werden beoordeeld. Maar de maatstaven waren niet godsdienstig. Ik geef een voorbeeld:

Nog kwam er een vrouw, die haar derde kind had (één is jong gestorven), steeds van dezelfde man. Wij hebben lang gearzeld haar te helpen, maar zij wist niet waarheen en zat zonder een cent. Veel hoop hadden wij op haar niet, en toch schijnt het, dat wij ook haar weer op de been zullen helpen. Zij heeft een betrekking als schoonmaakster voor elke dag en betaalt in het Tehuis en ook voor haar oudste kind kostgeld. Wij zullen voor haar een gezin zoeken, waar zij kan inwonen met het jongste kind en hopen haar in staat te stellen niet alleen om haar kinderen te onderhouden, maar ook om in de laatste maanden gemaakte schuld voor haar oudste kind bij te betalen. Zij heeft de stellige belofte afgelegd dat zij nu van den vader harer kinderen geheel zal afzien. (*Jaarverslag Tehuis Annette 1905-1906*)

Het toezicht in Tehuis Annette was minder 'uit de hoogte' dan in de protestantse en katholieke tehuizen, waar ongehuwde moeders behandeld werden als 'gevallen vrouwen'. Dat blijkt ook uit het feit dat in Tehuis Annette in 1906 een ongehuwde moeder tot assistente van de directrice benoemd werd.

4.2 Ondermijnende werkzaamheden

Alhoewel de initiatieven tot de oprichting van de eerste opvanghuizen voor ongehuwde moeders bedoeld waren om hen aan de dominante waarden en normen aan te passen, werden ze door tijdgenoten uit hun eigen kringen als ondermijnd ervaren.

Dominee Pierson moest zich verdedigen tegen een sterke oppositie, ingegeven door het idee dat het Magdalenahuis in Zetten ontucht en zonde zou bevorderen (Schram 1968, p. 99; Sevenhuijsen 1987, p. 73). In katholieke kringen vreesden sommigen zelfs nog vijftig jaar later dat door hulp aan ongehuwde moeders zonde bevorderd zou worden en het is waarschijnlijk dat die angsten in de beginperiode van de tehuizen veel meer leefden (Meuleman 1929, p. 22). Tekenend voor het taboe rondom ongehuwde-moederzorg is de afzegging

van Bisschop Hopmans van Breda om op 3 november 1915 de opening bij te wonen van het St. Magdalenagesticht voor ongehuwde moeders te Ginneken, het huidige Valkenhorst in Breda:

Over het verzoek, aan mij gedaan, om het St. Magdalenagesticht te openen, heb ik niet nog eens nagedacht. Na rijpelijke overweging lijkt het mij volstrekt niet passend, dat de Bisschop die plechtigheid verricht. Naar mijn bescheiden mening, behoort de inzegening te geschieden in stilte door den Pastoor der parochie in tegenwoordigheid van de heeren Pastoors. Ook zou ik het niet goed vinden daarover veel te schrijven in de bladen. Mij dunkt, dat het hier gaat over een zaak die zonder ophef te maken moet behandeld worden. (...) (*Brief van Bisschop Hopmans d.d. 3 november 1915*)

De feministische Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming die in Amsterdam het eerste tehuis voor ongehuwde moeders oprichtte, had tot 1902 een verbod op de bekendmaking van haar leden in haar statuten opgenomen (Meyer 1968, p. 168). De vereniging moest haar leden beschermen tegen de openbaarheid, omdat zij deden wat in eigen kring vooral voor vrouwen onfatsoenlijk was: zich bezighouden met ongehuwde moeders.

De activiteiten van de initiatiefnemers en helpers in de ongehuwde-moederzorg werden in zekere zin terecht als ondermijnd beschouwd. De protestantse Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging veroordeelde de dubbele moraal en het onrecht dat ongehuwde moeders door de maatschappij aangedaan werd. Dat onrecht dreef haar en haar kinderen in de armen van 'satanische machten' (Van Munster 1932). Pierson beschouwde vrouwen als het slachtoffer van de dubbele moraal. Hij vond het verkeerd dat er alleen oog was voor de 'zonde' van vrouwen en bestreed om die redenen het verbod op het onderzoek naar het vaderschap.²³ Het werk van deze protestanten was ondermijnd, voor zover het zich keerde tegen de ongelijke behandelingswijze van ongehuwde moeders en de verwekkers van hun kind. Men streefde naar een striktere naleving van de dominante huwelijksmoraal en kwam daarmee in het geweer tegen de soepele interpretatie van die moraal waar het mannen betrof.

Dominee Pierson was bovendien tegen opname van ongehuwd zwangeren in een tehuis wanneer hun zich christen noemende ouders in de gelegenheid waren hun dochter thuis op te nemen en dat weigerden om aan 'de schande' te ontkomen (Schram 1968, pp. 98,

99). Zo'n houding vond hij schijnheilig en onchristelijk. In een klimaat waarin de dubbele moraal door zo velen geaccepteerd werd, was dit standpunt provocerend.

De katholiek dr. Meuleman betichtte dergelijke ouders van het overtreden van het vijfde gebod:

Wij weten, en dat is nu eens een medische wetenschap, die *vaststaat*, dat bij den tegenwoordigen stand van ons medisch kennen en kunnen voor de zuigelingen, die in de eerste levensdagen beroofd worden van de moederborst en de moederzorg, de sterftkans in het eerste levensjaar minstens 50% bedraagt. Bij deze schatting ben ik beslist aan den lagen kant. (...) Daar zit nu de ongehuwde moeder met haar kind. Waarheen? Thuis mag zij niet komen, tenzij zonder het kind. Waar moet dit dan blijven? In een gesticht, zal men zeggen. Maar die sterftkans dan, waarover ik zoo juist sprak. En nu vraag ik in vollen ernst: Mogen wij, katholieken, *willens en wetens*, den onschuldigen zuigeling van de schuldige moeder, blootstellen aan die sterftkans, om allerlei vaak futiele redenen? En mijn antwoord op deze vraag is: '*Neen, duizendmaal neen*'. Wanneer wij katholieken met gestrengheid vasthouden aan het 5de gebod: 'Gij zult niet doodslaan', waar het geldt het opwekken van abortus, zouden wij dit gebod dan *niet* in acht behoeven te nemen, waar het geldt het geboren kind? Of is het geen zonde tegen het 5de gebod, als ik *willens en wetens* iemand, al is het maar een zuigeling, bloot stel aan het gevaar van 50% sterftkans? (*Meuleman 1929, pp. 16-18*)

Over de houding ten aanzien van ongehuwde moeders van mensen die in de katholieke ongehuwde-moederzorg werkten, is uit de beginperiode weinig bekend. De dubbele moraal was onder katholieken minder doelwit van kritiek en het eerste katholieke tehuis voor ongehuwde moeders te Overschie was waarschijnlijk vooral een reactie op de eerste protestantse opvanghuizen. Vast staat dat de hulp aan ongehuwde moeders ook door vele katholieken als ondermijnd ervaren werd en dat de hulpverleners veel kritiek hadden op het feit dat men zich van ongehuwde moeders zo algemeen afkeerde.

De gezagsverhoudingen binnen het gezin werden echter in confessionele kringen onderschreven, terwijl feministen die juist ter discussie stelden. De aanval van de Inwendige Zending op de heersende moraal betekende dus niet dat men 'zonde' en 'schuld' van ongehuwde moeders ontkende. Integendeel, opgenomen werden slechts die vrouwen die men voor verbetering vatbaar achtte. 'Hoop op verbetering' en 'voor de eerste keer zwanger' waren de criteria voor opname.

Wie hieraan niet voldeed, werd als potentiële besmettingshaard van de overige beschermelingen uitgesloten. Integratie geschiedde dus slechts beperkt. Uitsluiting werd niet volledig vermeden maar vond selectiever plaats. Tien jaar later schreef de katholieke arts dr. Meuleman over vrouwen die voor de tweede maal ongehuwd zwanger zijn:

(...) God zij dank (zijn) die gevallen zeldzaam. Maar dan kan ik U, geleerd door de ervaring, verzekeren, dat wij in die gevallen gemeenlijk te doen hebben, met zoogenaamde psychopathen. Daar is iets met die stumpers geestelijk niet in orde, en voor haar is maar één middel; verwijdering uit de samenleving. (*Meuleman 1929, pp. 23, 24*)

De uitsluiting werd hier al medisch en niet meer godsdienstig gerechtvaardigd.

Ook de feministische 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' hekelde de dubbele moraal.²⁴ Maar zij had tevens kritiek op de gangbare huwelijksidealën, omdat mannen volgens die idealën het meeste gezag hadden en vrouwen van mannen financieel afhankelijk waren. De gezagsverhoudingen binnen het huwelijk en de sterke economische afhankelijkheid van vrouwen werden juist als oorzaken van de dubbele moraal beschouwd. De oplossing voor de problemen van ongehuwde moeders zochten de feministen derhalve meer in economische onafhankelijkheid en maatschappelijke autonomie. Vooral verzette de VOV zich tegen het idee dat ongehuwde moeders zondig zijn en toonde zij haar afschuw over de christelijke filantropie, waarin opname een genade was en bekering een hoofdrol speelde.

De initiatiefnemers en uitvoerenden van de ongehuwde-moederzorg trachtten de afstand tussen hen en de ongehuwde moeders niet door uitsluiting te vergroten maar door integratie te verkleinen. Hun overtuiging dat zij betere inzichten hadden dan de meerderheid van de 'gevestigden' en derhalve moreel hoger stonden, maakte voor hen zo'n houding emotioneel mogelijk. Met angst voor het verlies van aanzien hadden zij derhalve minder moeite. De kritische houding vergde echter van hen dat zij hun collectieve angsten, hun collectieve fantasieën over ongehuwde moeders op een andere manier moesten leren beheersen.

5 Ongehuwd moederschap en het ideaal van zelfontplooiing

5.1 Professionalisering en dalende invloed van 'oude' professies

In de periode na de Tweede Wereldoorlog zijn leken uit de ongehuwde-moederzorg verdwenen: diegenen die vanuit een politiek of religieus engagement zonder betaling aan de ongehuwde moeders hulp verleenden. Dominees, pastoors, verpleegsters en artsen werden vanaf de jaren vijftig vervangen of naar de achtergrond gedrongen door psychologen, pedagogen en agogen (De Haan 1979, pp. 64, 65, 71, 76, 87; Lips en Peters 1985, pp. 43, 44, 90; Liesveld 1983, bijlage 23-55). Deze moesten en moeten nog steeds diegenen begeleiden en adviseren die de hulp aan ongehuwde moeders en hun kind feitelijk verlenen: maatschappelijk werksters, groepsleidsters en kinderverzorgsters.

Deze veranderingen in de ongehuwde-moederzorg maakten deel uit van fundamentele verschuivingen in de regulering en beheersing van emoties en omgangswijzen. Daarbij werd de religieus getinte dwang vervangen door wetenschappelijk, vooral psychologisch georiënteerde. In samenhang daarmee werden de omgangsidealen en omgangswijzen gevarieerder. Dat gold ook voor de idealen over seksualiteit, voortplanting en zorg voor kinderen.

De betekenis van deze ontwikkelingen voor de ongehuwde-moederzorg illustreer ik aan het katholieke tehuis Moederheil, het huidige Valkenhorst te Breda.²⁵ Daar begon de professionalisering in 1946 met de vervanging van een non door een religieus georiënteerde sociale verzorgster, opgeleid aan de School voor Maatschappelijk Werk te Sittard. Hierdoor wilde het tehuis de verzorging van ongehuwde moeders 'doeltreffender' maken (Jaarverslag Stichting Moederheil 1946). Al gauw pleitte de sociale verzorgster in een discussiestuk voor het bestuur in 1951 voor de vervanging van ongeschoolde door geschoolde religieuzen:

Momenteel hebben wij z.g. ongeschoolde religieuzen die het veel zelfstandiger en geraffineerdere meisje moeten opvangen, de verschillende huwelijksmoeilijkheden en verwickelingen met personen van beide zijden moeten aanhoren enz. Zijn er voor deze moeilijkheden 'geschoolde' religieuzen te vinden? (*A. Smits, discussiestuk 1951*)

Veranderende omgangswijzen van cliënten vroegen van de instelling

andere methodes en vormen van controle. De oude vormen werden als minder effectief ervaren. Het werk vergde samenwerking tussen niet-religieuzen en religieuzen. A. Smits verwees in hetzelfde discussiestuk naar het katholieke tehuis voor ongehuwde moeders St. Hubertus in Amsterdam, waar Zusters van de Voorzienigheid al langer met niet-religieuzen samenwerkten. Zij vervolgde:

De verantwoordelijke leiding, het contact met de buitenwereld, met de vader van het onwettig kind, met rechtbank en voogdijraad, met werkgever en ouders moet in deze echter door een leek gedaan worden. Onze overtuiging is dat de ongehuwde moeder gemakkelijker en rustiger kan en zal spreken met een ervaren leek en dat deze ook betere steun en raad zal kunnen geven voor de praktijk van de toekomst. Een leek zal in het algemeen gemakkelijker worden aanvaard en aanhoord. De lekendirectrice moet zijn een evenwichtig persoon met ware levenswijsheid, verkregen door haar eigen hoogstaand geestelijk leven. Een persoon met ervaring, hoge beschaving en veel tact en liefde voor het sociaal werk maar tevens ook met werkelijkheidszin. Diploma's strekken dan nog tot aanbeveling, maar mag *niet* de eerste vereiste zijn.
(idem)

Om het werk 'in katholieke zin' aan de veranderende omstandigheden aan te passen, volgden de bestuursleden en de sociale verzorgster cursussen (Jaarverslag Stichting Moederheil 1953). In 1955 werd na een bespreking van de bestuursleden van Stichting Moederheil met de algemene overste van de congregatie van de Kleine Zusters van de Heilige Josef te Heerlen, die sinds de oprichting het werk in de instelling verricht had, op een algemene vergadering definitief besloten tot de aanstelling van een directeur-psycholoog (Jaarverslag Stichting Moederheil 1955). Hij kwam in 1956. De nieuwe personeelsconstellatie dwong de religieuzen meer met psychologische normen rekening te houden en deze op de een of andere manier in overeenstemming te brengen met hun religieuze opvattingen.

5.2 Regulering van emoties en omgangswijzen

De rector van Moederheil, sinds 1931 geestelijk leider van de inrichting, moest zich gaandeweg in de leefsituatie van de cliënten indenken, wilde hij bij hen nog gehoor vinden: hij had aan gezag ingeboet, ook onder cliënten. Dat is op te maken uit zijn opmerkin-

gen in het jaarverslag van 1958:

Wat leeft er aan godsdienst bij onze pupillen? Wij zijn er toch zeker van dat indirecte benadering beter is dan directe. De vele noodzakelijke veranderingen bevorderen helaas de sfeer van het onstandvastige en vragen vele persoonlijke gesprekken. Kunnen we nog wel de kern raken? Wij zijn het erover eens dat het voornaamste werk individueel is. Langzamerhand krijgen we wel meer begrip hoe de pupillen zelf hun toestand opnemen, wat ze het ergst vinden, op welke punten ze geholpen willen worden.

Heel algemeen kan gesteld worden, dat de vroegere gezagsdragers uit de instellingen aan status en macht hadden ingeboet. In 1962 verlieten de Kleine Zusters van de Heilige Josef definitief het Doorgangshuis.

Verschuiven de therapeutische methodieken en vormen van controle volgden elkaar op: groepsdynamica en counselen in 1958, in 1962 aangevuld met het sociale casework bij de 'behandeling' bij het doen van afstand. Het uitvoerende werk deden de maatschappelijk werkers en groepsleidsters – allemaal vrouwen. Alhoewel het gezag van professionelen aanzienlijk was, was de sociale controle die door hen uitgeoefend werd, veel geschakeerder en vereiste de toepassing van de nieuwe methodieken een grotere mate van zelfregulering: zij moesten inzicht hebben in hun relatie met verschillende cliënten en daarbij vooral hun eigen gevoelens weten te hanteren. Hierover kunnen wij in het jaarverslag van 1958 lezen:

Dit (het werken met groepen, B.W.) kan therapeutisch werken, mits de groepsleidster de diverse relaties goed weet te hanteren. Deze persoon moet dan ook aan de hoogst mogelijke eisen voldoen, zij moet haar eigen gevoelens en idealen goed onderkennen, zij moet vragen kunnen stellen die anderen helpen hun eigen situatie beter te doorzien, zij moet vooral niet moraliserend en perfectionistisch te werk gaan maar juist door *savoir-vivre* sfeer weten te scheppen (*Jaarverslag Stichting Moederheil 1958*)

Door deze werkwijze kwamen de groepsleidsters ook meer over de ongetrouwdde moeder te weten. Algemeen was men van mening dat voor een adequate benadering van ongetrouwdde moeders meer informatie over haar ingewonnen moest worden. Hierover merkte de directeur-psycholoog op:

Er wordt naar gestreefd een zo uitgebreid mogelijk documentatiemateriaal te verkrijgen van elke pupil. Deze gegevens worden als ontwikkelingsfactoren beschouwd. Het hanteren van deze gegevens geschiedt met de grootste omzichtigheid, waartoe vooral de ervaring van anderen en degenen die reeds lang met dit soort gegevens omgaan ook een voortdurende stimulans is. (*Jaarverslag Stichting Moederheil 1958*)

Een dossier moest een anamnese bevatten, opgesteld op basis van gesprekken met ouders en ongehuwde moeders zelf en tevens rapporten, door de maatschappelijk werkster samengesteld naar aanleiding van gesprekken met de ongehuwde moeders. Groepsleidsters moesten observatierapporten samenstellen over hun indrukken van de 'meisjes' en hun contacten met ouders. Bovendien werden ongehuwde moeders psychologisch getest. In stafbesprekingen werden op basis van al die gegevens de 'gevallen' geanalyseerd en werden behandelingsplannen uitgestippeld (*Jaarverslag Stichting Moederheil 1958*).

Daarnaast was het groepswerk erop gericht om de ongehuwde moeders onderlinge sociale controle te laten uitoefenen:

Door het feit dat het meisje onder meerdere ongehuwde moeders terecht komt, wordt ze met een zeer veelzijdige informatie op dit gebied verrijkt. Dit leidt tot positief kiezen, maar ook tot het ondergaan van druk uit de groep. (*Jaarverslag 1959*)

Door het groepswerk wilde men de ongehuwde moeders steunen bij hun keuzes over het wel of niet afstand doen van hun kind. In de beginperiode van de ongehuwde-moederzorg was het ondenkbaar geweest dat aan de eigen keuze van ongehuwde moeders enige waarde gehecht werd. Nu werd van de hulpverleners verlangd zich bij de begeleiding te onthouden van nadrukkelijke adviezen.

De maatschappelijk werksters waren vaak tegen afstand doen en volgens de directeur-psycholoog versterkte hun bemoeienis dikwijls de onzekerheid van de moeders. Hij weet de houding van de maatschappelijk werksters aan hun achterstand in deskundigheid (*Jaarverslag Stichting Moederheil 1960*). De directeur was voorstander van het afstand doen. Dat had te maken met zijn ontwikkelingspsychologisch beeld over ongehuwde moeders. Ongehuwd moederschap werd opgevat als het gevolg van ontwikkelingsstoornissen die ontstaan waren door een problematische opvoeding. Voor het kind van de ongehuwde moeder werd het beter geacht door 'normale'

pleegouders opgevoed te worden omdat de persoonlijkheid van de moeder tot ontwikkelingsstoornissen bij het kind kon leiden. De ongehuwde moeder werd hier opnieuw als een besmettingshaard opgevat, maar op een geheel andere manier dan in de begintijd van de ongehuwde-moederzorg. Sinds 1965 werden de kinderen onderworpen aan ontwikkelingspsychologische tests om te controleren of zich bij hen tekenen van 'hospitalisme' voordeden.²⁶ Om dit te voorkomen moesten zo snel mogelijk adoptieouders gevonden worden (Jaarverslag Stichting Moederheil 1969/1970).

5.3 Ongehuwd moederschap als behandelbaar probleem verdwijnt

Het gezag van professionelen werd door democratiseringsbewegingen, waaronder de feministische beweging, ter discussie gesteld. Die bewegingen kwamen aan het eind van de jaren zestig op en werden door academische kringen ondersteund; ook medewerksters uit de ongehuwde-moederzorg deden er aan mee. In de instellingen van de ongehuwde-moederzorg liepen de conflicten soms hoog op (Liesveld 1983).

Professionalisering van verzorgingsinstellingen, de overname van professionele denkbeelden door leken²⁷ evenals de opkomst van de democratiseringsbewegingen en in het bijzonder de feministische beweging bevorderden een toenemende diversiteit van idealen en praktijken op het gebied van seksualiteit, voortplanting en zorg voor kinderen: naast het oudere romantische huwelijksideaal staan tegenwoordig idealen van 'gelijkheid', 'vrije keuze' en 'zelfontplooiing'.²⁸

Alhoewel moederschap door de meesten nog steeds in een huwelijk gerealiseerd wordt, nemen buitenechtelijke geboorten sinds 1973 niet alleen toe, zij zijn ook vaker gewenst (Oudijk 1983, p. 77). Wie tegenwoordig in Nederland niet getrouwd is en een kind krijgt, wil dat vaak ook zo (Oudijk 1983, pp. 73, 79). Steeds meer vrouwen hebben een kind met een man, recentelijk ook met een vrouw, waar zij wel mee samenwonen maar niet mee getrouwd zijn. Sommigen willen heel bewust los van een relatie een kind. In de tweede helft van de jaren zeventig kwamen zij in het nieuws als 'Bewust Ongehuwde Moeders': BOM- moeders (Jansen en Tepe 1979).

Ongehuwde moeders hebben tegenwoordig recht op een woning en een bijstandsuitkering. Dat heeft hun positie versterkt. In samenhang met veranderende praktijken en idealen op het gebied van

seksualiteit, voortplanting en zorg voor kinderen zijn zij als aparte categorie die zorg verdient aan het verdwijnen en behoren zij tot de ruimere categorie 'alleenstaande moeders', waar tevens gescheiden moeders onder vallen. Door deze ontwikkelingen staan ongehuwde moeders minder geïsoleerd dan vroeger en hebben zij een positiever wij-beeld ontwikkeld. Hun sociaal aanzien is gestegen en ongehuwd moederschap als behandelbaar probleem is verdwenen: ongehuwd zwanger- en moederschap is op zichzelf geen indicatie meer voor het ontvangen van hulp door een bureau of tehuis.²⁹ Hulp mag heden-tendage pas geboden worden, wanneer een vrouw aanwijsbare problemen heeft met haar ongehuwd zwanger- of moederschap, bijvoorbeeld met de acceptatie daarvan. Hieruit kunnen wij afleiden dat het ideaal van 'vrije keuze', 'zelfontplooiing' en 'zelfbeschikking' althans bij staf- en beleidsfunctionarissen van de instellingen ruime ingang heeft gevonden.

5.4 Training in zelfacceptatie en zelfontplooiing

Tot de doelgroep van de overgebleven instellingen van de ongehuwde-moederzorg lijken nu vooral vrouwen te behoren die nog gebonden zijn aan meer traditionele samenlevingsidealen of die 'in tweestrijd' tussen traditionele en nieuwe idealen leven (Van Stolk en Wouters 1983, pp. 183-203). Zij kunnen daardoor hun situatie moeilijk accepteren en de instellingen beschouwen het als hun taak om ongehuwde moeders van de waarde van hun leefwijze te overtuigen en geïnternaliseerde traditionele huwelijksnormen te ondergraven. Hulpverleners bestrijden het oude stigma dat deel uitmaakt van het zelfbeeld van traditioneel georiënteerde cliënten. Tot de doelstelling van de hulpverlening aan ongehuwd zwangeren in Valkenhorst behoorden in 1986 het bevorderen van de eigen verantwoordelijkheid van de vrouw, het leren steun zoeken bij elkaar, bevordering van de zelfstandigheid en begeleiding bij de keuze tussen afstand doen van het kind of zelf grootbrengen.³⁰ Het groepsgesprek neemt daarbij een centrale plaats in. Daarin moet aandacht besteed worden aan de assertiviteit van vrouwen, aan de aandacht die zij voor elkaar en zich zelf hebben. In een voorlichtingsbrochure uit 1986 werd de werkwijze uitgelegd:

Uitgangspunt in de werkwijze is de eigen verantwoordelijkheid en het

beslissingsrecht van de vrouw. Er worden dan ook zo weinig mogelijk verantwoordelijkheden overgenomen. Juist door het werken aan zelfwaardering en zelfvertrouwen wordt het nemen van die eigen verantwoordelijkheid door de vrouw bevorderd. Daarnaast wordt gestimuleerd dat vrouwen steun en hulp bij elkaar zoeken. (...) In de hulpverlening wordt getracht het gemeenschappelijke van de situatie en de beleving van de vrouwen op het spoor te komen. De aanwezige verschillen worden onderkend en zoveel mogelijk positief benaderd (...). Voor verdere zelfstandigheidstraining is er de mogelijkheid van de 'eindgroep' of een huiskamer voor zichzelf met een minimum aan hulpverlening.³¹

Door ongehuwd zwangeren te stimuleren om 'zelf te kiezen' en verschillen te accepteren, zijn de instellingen verspreiders van nieuwe idealen.

Traditionele idealen op het terrein van seksualiteit, voortplanting en zorg voor kinderen die vroeger door hulpverleners uitgedragen en door brede groepen van de bevolking geïnternaliseerd werden, worden nu juist door hun opvolgers bestreden. Ongehuwde moeders zochten vroeger vooral hulp, omdat zij van hun vertrouwde netwerken uitgesloten waren. Nu worden hulpverleners opgezocht, omdat de ongehuwd zwangeren en de ongehuwde moeders worstelen met conflicterende eisen die zij op basis van tweestrijd tussen oude en nieuwe idealen aan zich zelf stellen. Het ontbreken van duidelijke richtlijnen en het moeten maken van keuzes worden vaak als bedreigend, als riskant ervaren.

Gedurende mijn onderzoek ben ik in de instellingen hulpverleners tegengekomen die zelf alleenstaande moeder zijn. Dat wijst op verminderde sociale afstand tussen hulpverleners en cliënten. Bovendien streven hulpverleners ernaar op gelijke voet met hun cliënten om te gaan. Door het ideaal van gelijkheid worden machtsverschillen als pijnlijk ervaren (Wouters 1985). Hulpverleners moeten zich meer leren beheersen en zijn als meer machtigen tot meer toegevendheid gedwongen. Zij moeten meer rekening houden met ongehuwde moeders, met hun eigen professionele achterban, met hun supervisors en collega's waar zij in teamverband mee samenwerken. De controle die zij over ongehuwde moeders uitoefenen, is genuanceerder geworden.

Afkortingen

NMZV	Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging
VOV	Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming
IZ	Inwendige Zending
UVOM	Unie van Verenigingen voor de Ongehuwde Moeder

Noten

- 1 Met dank aan Ali de Regt, Rineke van Daalen, Nico Wilterdink en aan alle anderen die verschillende versies van dit artikel op een voor mij zeer inspirerende wijze van commentaar hebben voorzien.
- 2 De eerste directrice verliet al na enige maanden de instelling. Zij werd op 17 maart 1906 opgevolgd door zuster Brouwer.
- 3 Met dank aan Ellen Eriks van wie ik deze gegevens mocht gebruiken die zij in het kader van een scriptie pedagogiek (UvA) in 1986 heeft verzameld.
- 4 Zie bijvoorbeeld Mr. L.H. Lamberts-Hurrelbrinck, Amsterdam 1896.
- 5 In het inschrijfboek van het Amsterdamse Beth Palet zijn over de periode 1883-1894 naast Amsterdamse vrouwen ook ongehuwde moeders genoteerd die zich enkele dagen voor hun inschrijving in deze inrichting officieel in Amsterdam gevestigd hebben. Verwarrend is het overigens dat desondanks als 'vorige woonplaats' Amsterdam aangegeven wordt. Betekent dat dat de meesten eerst enige tijd illegaal in Amsterdam gewoond hebben? In ieder geval kunnen wij eruit concluderen dat zij niet uit Amsterdam kwamen. Hun geboorteplaatsen waren over het hele land verspreid, bijvoorbeeld Rotterdam, Wijk bij Heemstede, Zierikzee, Naarden, Deventer, 's-Gravenhage, Winschoten, Meppel, Utrecht, Drumpt, Den Helder, Wertheim/Duitsland, 's-Hage, Rheden, Arnhem, Steenwijk.
- 6 Welling laat voor de periode 1891-1908 zien dat in Haarlem de meeste dienstbodes uit de omgeving van Haarlem kwamen, veel minder van elders op het platteland en wat meer uit andere Nederlandse steden. Slechts een minderheid kwam uit Haarlem zelf. Alleen uit het buitenland kwamen nog minder dienstbodes. In Delft was de verhouding omgekeerd, een meerderheid van de dienstbodes stamden uit Delft, opgevolgd door dienstbodes uit de directe omgeving, van elders op het platteland, uit andere Nederlandse steden en tenslotte uit het buitenland (Welling 1982, p. 27).
- 7 Getallen over kindermoord en te vondeling leggen uit de periode na 1850 zijn onbekend. Hofstee (1978) constateert voor Amsterdam tussen 1750 en 1850 een hoogtepunt van het aantal te vondeling gelegde zuigelingen in 1818, namelijk 12,25% van het totaal aantal geboren. In 1850 was dit percentage gedaald tot 0,25. Zie over te vondeling leggen voor 1880 in Haks (1982). Zie over kindermoord voor 1880 Faber (1978), Stokvis (1986), Ten Berge (1985) en Grever (1987).
- 8 Dit soort kwade vermoedens trof niet alleen ongehuwde moeders en pleeg-

- ouders van hun kinderen maar heel algemeen ouders uit de arme stand. Maar ongehuwde moeders en pleegmoeders werden er het meest van verdacht (Enquête 1890-1894).
- 9 In: Eindverslagen en afdelingsverslagen, pp. 83-90; In: Ziekenfondsen vr. 10518-10533, vr. 3418-13420.
 - 10 Vanzelfsprekend heb ik het hier over een algemene trend, want ook na de Eerste Wereldoorlog waren er altijd nog mensen die er anders over dachten.
 - 11 De katholieke arts dr. Meuleman, directeur van de 'R.K. Moederschapszorg' te Heerlen, draagt in een uitzending van de KRO op 18 december 1928 enkele voorbeelden aan (Meuleman 1928, pp. 14, 15).
 - 12 De overige ongehuwde moeders waren in 1922, het jaar van het onderzoek, onbereikbaar. Van hen ontbreekt derhalve de informatie hierover.
 - 13 Slechts 17 van hen kwamen uit plaatsen met minder dan 5.000 inwoners, 14 uit plaatsen met 5.000 tot 10.000 inwoners, 20 uit plaatsen met 10.000 tot 50.000 inwoners, 4 uit plaatsen met 50.000 tot 100.000 inwoners, 14 uit plaatsen met meer dan 100.000 inwoners en 9 uit het buitenland. Van 7 ongehuwde moeders was de plaats van herkomst onbekend.
 - 14 Slechts 6 van hen kwamen uit plaatsen met minder dan 5.000 inwoners, 7 uit plaatsen met 5.000 tot 10.000 inwoners, 6 uit plaatsen met 10.000 tot 50.000 inwoners, 6 uit plaatsen met 50.000 tot 100.000 inwoners, 10 uit plaatsen met meer dan 100.000 inwoners en 1 uit het buitenland. Van 1 ongehuwde moeder was de plaats van herkomst onbekend.
 - 15 Het hoogtepunt van de zuigelingensterfte valt voor geheel Nederland in de periode 1870-1879. Plaatselijk liggen de hoogtepunten nogal verschillend (Jonkers 1903, pp. 8, 79; Saltet en Falkenburg 1907, p. 41; Starmans 1930, pp. 286, 287). Het propageren van borstvoeding was het belangrijkste middel in de strijd tegen zuigelingensterfte, terwijl ook de beschikbaarheid van melk een grote invloed had op de daling van die sterfte. Van Daalen wijst erop dat de aandacht voor de gezondheid van zuigelingen nieuw was (Van Daalen 1981, pp. 463, 468).
 - 16 Volgens dat onderzoek waren in 1922 22 (19,46%) van de 113 kinderen van ongehuwde moeders overleden die in 1911 en 1912 bevallen waren en daar ongehuwd waren blijven wonen: 11 kinderen (9,72%) stierven binnen 6 maanden, 2 (1,7%) na 6 maanden tot een jaar, 4 (3,3%) tussen 1 en 2 jaar en 5 (4,42%) werden ouder. Van de 301 kinderen van ongehuwde moeders die in 1911 en 1912 in Amsterdam bevallen waren en daar huwden en waren blijven wonen, stierven tot 1922 55 (18,27%); 24 (7,97%) binnen 6 maanden na de geboorte, 10 (3,32%) binnen de volgende 6 maanden, 12 (3,98%) tussen 1 en 2 jaar en 9 (2,99%) toen zij ouder waren (Onderzoek 1923, pp. 14, 22).
 - 17 Zie bijvoorbeeld Bots en Noordman 1981, pp. 81-99.
 - 18 Deze identificatie met de meer machtige onderstreept de kracht van het dominante figuratie-ideaal en hoort tot de mechanismen die volgens Komter (1985) de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen zo sterk in het samenleven verankeren.

- 19 Dit blijkt uit twee enquêtes uit 1908, één van de Gezondheidscommissie te Amsterdam, gehouden onder 326 artsen en een abortus-enquête in zeven Nederlandse klinieken over de periode 1901 en 1907. Op de enquête van de Gezondheidscommissie te Amsterdam reageerden 127 artsen; 85 van hen bekenden wel eens een abortus opgewekt te hebben, maar vooral onder getrouwde vrouwen. Uit de abortus-enquête over de periode 1901 tot en met 1907 in zeven Nederlandse klinieken, waaronder de academische vrouwenklinieken te Amsterdam, Groningen, Leiden en Utrecht en de Vroedvrouwenschool en Onze-Lieve-Vrouwe-Gasthuis in Amsterdam, blijkt, dat van de 3498 miskramen 11,3 procent geprovoceerd waren. Iets meer dan de helft van de geaborteerde vrouwen was ongehuwd. Abortus provocatus oftewel 'criminele abortus', kwam in alle lagen van de bevolking en onder protestanten, katholieken en joden gelijkelijk voor.
- 20 De overeenstemming tussen mannen en vrouwen op dit punt en hun sociale verbondenheid was zelfs een belangrijke voorwaarde voor het uitsluiten van ongehuwde moeders. De sociale cohesie werd niet alleen bereikt door het delen van gezinsidealen maar ook door de systematische arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en de dwang tot heteroseksualiteit. Daardoor waren mannen en vrouwen over het algemeen in sterke mate van elkaar afhankelijk.
- 21 Bestuursnotulen van Beth Palet dd. 24-1-1898 uit het notulenboek 1896-1899 in het archief van Beth Palet geciteerd door Lips en Peters 1986, p. 6.
- 22 De 'Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging' is in 1888 door dominee Pierson ter bestrijding van de gereguleerde prostitutie opgericht (Schram, p. 230). In het verlengde daarvan pleitte die vereniging ook voor de opheffing van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap. Wanneer een ongehuwde moeder of een ongehuwd zwangere een man door een gerechtelijke procedure tot erkenning van haar kind wilde dwingen, kon zij voor 1811 een onderzoek naar het vaderschap laten verrichten. In zo'n onderzoek moesten de bewijzen geleverd worden voor seksuele omgang met de door haar aangewezen verwekker. In de gerechtelijke procedure zelf, de 'vaderschapsactie', eiste de vrouw geld ter compensatie van haar verloren eer, alimentatie en vergoeding van kraamkosten, dan wel een huwelijk. In sommige gewesten mochten dienstbodes al voor 1811 geen vaderschapsacties aanspannen tegen hun broodheren, diens zoons of jonge mannen die bij hem in dienst waren of bij hem inwoonden (Blok en Poelstra 1978, p. 127; Haks 1982, pp. 88, 89, 90). Het verbod op het onderzoek naar het vaderschap werd onder Napoleon in 1811 in artikel 340 van de Code Civil en in het daarop gebaseerde artikel 432 eerste lid van het Burgerlijk Wetboek opgenomen (Stokvis 1986, p. 184) en werd in 1909 opgeheven. De vaderschapsacties hadden sindsdien tot doel om de verwekker te dwingen tot een bijdrage in de kosten van bevalling en opvoeding. Financiële compensatie van de verloren eer en dwang tot trouwen waren in de nieuwe wetgeving niet meer opgenomen.
- 23 H. Pierson, *Tweeërlei Zedenwet? Een waarschuwing tegen ons aanstaand na-*

- tionaal congres.* 's-Gravenhage, 1889, p. 7, geciteerd in Sevenhuijsen 1987.
- 24 De uiteenzetting over de kritiek van de VOV op de gezinsidealen is vooral gebaseerd op Sevenhuijsen 1987.
 - 25 In instellingen van andere levensbeschouwelijke achtergrond waren de ontwikkelingen in grote lijnen hetzelfde, alhoewel er ook verschillen aan te wijzen zijn.
 - 26 Van den Berg omschrijft 'hospitalisme' als 'het schadelijke effect van een tekort aan toewijding, warmte en liefde, zorg en aandacht, ongeacht of dit tekort door een opnemning dan wel zonder deze tot stand kwam'. Hij onderscheidt 'hospitalisme door institutionalisatie' en 'hospitalisme door tekort bij de belangrijkste opvoeder(s)' en wijst erop dat het begrip 'hospitalisme' in 1927 door de Duitse Hildgard Hetzer ontwikkeld is. Volgens hem kreeg het begrip pas wijde erkenning na 1945 door studies van de Amerikaan René Spitz, vooral door zijn nadruk daarin op de ernstige gevolgen van hospitalisme voor de latere volwassene (Van den Berg 1958, pp. 12-23).
 - 27 Deze overname verandert niet alleen de cognitieve instelling van mensen maar ook hun gevoelshuishouding; zij heeft gevolgen voor 'gevoelens van weerzin, van beheersing van razernij en geweld' (Brinkgreve, Onland en De Swaan 1979, p. 21).
 - 28 Weeda komt tot de conclusie, dat dit soort idealen voornamelijk gekoesterd wordt door mensen die hoger opgeleid, aan geen kerk gebonden en nog jong zijn (Weeda 1985, p. 112).
 - 29 Bedoeld wordt natuurlijk niet, dat alleenstaande moeders vandaag geen specifieke problemen meer ondervinden en dat alleenstaand moederschap als een volkomen gelijkwaardig alternatief van het gehuwde moederschap aanvaard wordt. Voor velen is gehuwd moederschap nog steeds standaard. Zolang de arbeidsverdeling tussen de seksen voortduurt, zal alleenstaand moederschap problemen blijven opleveren, ook al zijn veel gehuwde en samenwonende moeders in zekere zin alleenopvoeders. Ik denk hierbij aan problemen als een te laag inkomen (Van Gelder 1987, pp. 268-269). Onder alleenstaande moeders waarvan het kind in de totaalcrèche van een Amsterdamse instelling uit de vroegere ongehuwde- moederszorg was opgenomen, werden in 1982 onder andere de volgende problemen vastgesteld: moeilijkheden met de combinatie van baan en zorg voor het kind, voortdurende overbelasting, gebrek aan vrije tijd, eenzaamheid, isolement van het kind in de buurt door het verblijf in de totaalcrèche, moeilijkheden met de opvoeding van het kind (Kroonsberg, Weesie, Wiemann 1982, pp. 5-8). Ook veel moeders die gehuwd zijn zullen zulke problemen kennen – tot op zekere hoogte zijn ook zij alleenopvoeders – maar waarschijnlijk doen zij zich bij hun vaak minder extreem voor.
 - 30 Zie de gezamenlijke voorlichtingsbrochure 'Opvang en begeleiding van zwangere vrouwen' die Huis in de Bocht te Goirle en Valkenhorst te Breda in 1986 uitgebracht hebben.
 - 31 Zie noot 30.

Literatuur

- Akker, P.A.M. van den, 'Zwangerschap onder ongehuwde vrouwen. Enige recente ontwikkelingen', in: P.A.M. van den Akker en E.W.A. Poppel (red.), *Analyse, prognose, planning in demografisch perspectief*. Tilburg, 1978, pp. 85-97
- Berg, H.H. van den, *Dubieuze liefde in de omgang met het kind*. Nijkerk: Callenbach, 1958
- Berge, Marlies ten, 'Wanhoopsdaad van ongehuwde dienstbodes. Kindermoord in Amsterdam tussen 1811 en 1838', *VU-magazin*, jrg. 14, nr. 4 (april 1985)
- Bestuursnotulen UVOM* 24 november 1922, Amsterdam
- Bestuursnotulen* St. Magdalenagesticht 2 augustus 1917, Ginneken
- Bestuursnotulen* Beth Palet 1896-1899, Amsterdam
- Binsbergen, Eric en Joop de Haan, *De Vereniging Tehuis Annette 1905-1980. Uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Vereniging*. Amsterdam, 1980
- Blok, Josine en Jannie Poelstra, 'Het verbod op het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal', *Socialisties-Feministische Teksten* 1, Amsterdam: Sara, 1978, pp. 125-167
- Bots, Mirre en Maria Noordman, *Moederschap als balsem. Ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, sexualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw*. Amsterdam: SUA, 1981
- Brief van Bisschop Hopmans te Breda aan 'Weleerwaarde Heer' van het St. Magdalenagesticht te Ginneken dd. 15 november 1915
- Brinkgreve, C., J.H. Onland en A. de Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf. Beroeps- en instituutsvorming in de Amsterdamse psychotherapie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1979
- Brok ten Broek, J., 'De ontplooiing in de negentiende eeuw', in: Posthumus-van der Goor e.a. (red.), *De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen: SUN-reprint, 1977, pp. 13-107 (Oorspr. Leiden: E.J. Brill, 1948)
- Bruijn, Jan de, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep, 1979
- Daalen, Rineke van, 'Het begin van de Amsterdamse "zuigelingenorg": medicalisering en verstatelijking', *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 8 (1981), pp. 461-498
- Elias, Norbert, *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1981 (1e Nederl. ed. 1976) (Oorspr. titel: *The Established and the Outsiders*. London: Frank Cass, 1965)
- Everard, Myriam, 'Het burgerlijk feminisme van de eerste golf; Annette Versluys-Poelman en haar kring'. *Zesde jaarboek voor de vrouwengeschiedenis: de eerste feministische golf*. Nijmegen: SUN, 1985, pp. 106-137
- Faber, Sjoerd, 'Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te

- Amsterdam'. *Bijdragen en Mededelingen Betreffende De Geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 92, nr. 2 (1978), pp. 224-249
- Gelder, Kees van, *Alleen zorgen. Een onderzoek naar het functioneren van één-oudergezinnen*. 's-Gravenhage: NIMAWO, 1987
- Gids voor de armenzorg en maatschappelijken steun in Nederland. Samen-gesteld in opdracht van de algemeene armencommissie*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, 1912
- Giele, J. en G.J. van Oenen, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 5 (mei 1976)
- Grever, Maria, "'Hetzelve in het privaat werpen...'" Kindermoord in het arrondissement 's-Hertogenbosch', in: Margret Brüggman (red.), *Vrouwen in opspraak*. Nijmegen: SUN, 1987, pp. 145-170
- Haan, Joop de, *Van ongehuwde moederzorg naar helpende huizen. Organisaties in ontwikkeling*. Doctoraalscriptie, Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, 1979
- Haks, Donald, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*. Assen: Van Gorcum, 1982
- Hofstee, E.W., *Demografische ontwikkelingen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie*. Voorburg: NIDI, 1978
- Huitzing, An, *Betaalde liefde. Prostituees in Nederland 1850-1900*. Bergen (N.H.): Octavo, 1983
- Jaarverslag 'Unie van Vereenigingen voor de ongehuwde moeder' (UVOM), 1921, Amsterdam*
- Jaarverslag St. Magdalenagesticht 1886-1888, Overschie*
- Jaarverslag Tehuis Annette 1905-1906, Amsterdam*
- Jaarverslagen Stichting Moederheil uit 1946, 1953, 1955, 1958, 1959, 1960 en 1969/70, Breda*
- Jansen, Cécile en Laurien Tepe (red.), *Bewust Ongehuwd Moeder*. Amsterdam: BOM-groep, 1979
- Jonkers, E.J., *Beschouwingen over de oorzaken der groote kindersterfte (meer speciaal in het 1e levensjaar) en de middelen die tot verbetering daarvan kunnen leiden*. Groningen: Noordhoff, 1903
- Komter, Aafke, *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen*. 's-Gravenhage: VUGA, 1985
- Kooy, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Ontwikkelingen en vooruitzichten*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1978 (2e druk)
- Kroonsberg, Hanneke, Angela Weesie en Barbara Wiemann, *Tehuis Annette nader bekeken. Verslag van een onderzoek in een Amsterdamse hulpverleningsinstelling naar ervaringen van vrouwen*. Amsterdam: IWA en PDI van de Universiteit van Amsterdam, 1982
- Lamberts-Hurrelbrinck, L.H., *Wanhoop en Misdaad*. Amsterdam: Gebr. Schröder (H. Gerlings), 1896

- Liesveld, Rob, *De Schijn is de Halve Waarheid. Over verschuivingen in een eenzijdige afhankelijkheidsbalans tussen groeperingen in een hulpverleningsinstelling*. Pedagogisch Instituut, Vrije Universiteit Amsterdam, 1983
- Lips, Peter en Ingrid Peters, 'Van gevallen tot geval. Ontwikkelingen in de hulpverlening aan ongehuwde moeders', *Comenius* 21, Nijmegen: SUN, 1986, pp. 3-21
- Lips, Peter en Ingrid Peters, *Van gevallen tot geval. Ontwikkelingen in de naoorlogse geschiedenis van Beth Palet*. Scriptie in het kader van de werkplaats historisch-andragogisch onderzoek, Universiteit van Amsterdam, 1985
- Meijers, Clara M., 'Intree in de Maatschappij', in: Posthumus-van der Goot e.a. (red.), *De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen: SUN-reprint, 1977, pp. 109-218 (oorspr. Leiden: E.J. Brill, 1948)
- Meuleman, C., *De nood van de ongehuwde moeder. Twee redevoeringen, gehouden voor den katholieken radio-omroep (Huizen) op 18 december 1928 en 20 januari 1929*. Roermond, J.J. Romen & Zonen, 1929, pp. 26-51
- Munster, J.N. van, *De ongehuwde moeder en haar kind*. Amsterdam: Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging, 1932 (2e herziene druk)
- Munster, J.N. van, *In een duistere wereld. Grepen uit het werk der Nederlandsche Middernachtzending*. Utrecht, 1901
- Nederlandsche Bond tot Bescherming van Zuigelingen, *Dalende, hoewel nog niet bevredigende zuigelingensterfte. Onderzoekingen naar de in 1911 en 1912 te Amsterdam buiten echt geboren kinderen en hunne moeders*. Amsterdam: Centraal Bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon, 1923
- Opvang en begeleiding van zwangere vrouwen*. Goirle en Breda: Huis in de Bocht en Valkenhorst, 1986
- Oudijk, Corrine, *Sociale Atlas van de vrouw*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1983
- Poppel, F.W.A. van, *Stad en platteland in demografisch perspectief: de Nederlandse situatie in de periode 1850-1960*. Voorburg: Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, 1984
- Regouin-van Leeuwen, Willemine, *50 jaar fiom. 100 jaar ongehuwde moederzorg*. 's-Hertogenbosch: fiom-informatie, 1980
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1984
- Rombouts, K.H., *Beschouwingen over het geboorte- en kindersterftecijfer van Nederland gedurende het tijdvak 1875-1899*. Dissertatie. Amsterdam, 1902
- Saltet, Rudolph en Philip Falkenburg (bearbeitet von), *Kindersterblichkeit, besonders in den Niederlanden. Statistische Mitteilungen, veröffentlicht vom Statistischen Amt der Stadt Amsterdam*. Amsterdam:

- Johann Müller, 1907
- S(andick)-V(an) S(chilfgaard), A.S. v(an), *Uitgestotenen van de maatschappij. Iets over het streven van de Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming*. Den Haag: Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming, z.j.
- Schram, P.L., *Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Inwendige Zending*. Kampen: Kok, 1968
- Seenhuijsen, Selma L., *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland*. Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1987
- Smits, A., *Discussiestuk*. Breda: Stichting Moederheil, 1951
- Starmans, J.H., *Verloskunde en kindersterfte in Limburg*. Maastricht: Van Aelst, 1930
- Staten van Inlichtingen* Beth Palet te Amsterdam 1910-1915
- Sterfte van 1 t/m 4 jaar i.v.m. de voedingswijze en sociale omstandigheden onder de kinderen beneden het jaar in 1908 geboren te 's-Gravenhage en Scheveningen*. Bewerkt in opdracht van en uitgegeven door de Gezondheidscommissie te 's-Gravenhage, Deel I, aflevering 1. 's-Gravenhage, 1911
- Stokvis, Pieter R.D., 'Onwettige geboorten in Nederland, Den Haag in het bijzonder: een kwestie van conjunctuur of mentaliteit?' *De Negentiende Eeuw*, jrg. 10, nr. 4 (1986), pp. 164-194
- Stolk, Bram van en Cas Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*. Amsterdam: Van Loghum Slaterus, 1983
- Stuurman, Siep, *Verzuiling, Kapitalisme en Patriarchaat*. Nijmegen: SUN, 1984 (eerste druk 1983)
- Weeda, C.J., 'Veranderende ideaalbeelden rond primaire leefvormen in hun macro-sociologische betekenis', in: C.J.M. Corver, W. Dumon en J.M.L. Jonker (red.), *Primaire leefvormen. Ontwikkelingen in theorieën, onderzoek en problemen in de jaren zeventig*. Amsterdam: SISWO-publikatie, 305, 1985, pp. 109-123
- Welling, George, *Dienstboden geregistreerd. Een onderzoek naar de dienstbodenregisters van Haarlem en Delft 1891-1909*. Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 1982
- Wouters, Cas, 'Formalisering en informalisering. Recente veranderingen in de omgangsvormen, vooral tussen de sexen, in Nederland 1930-1983', *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 12, nr. 1 (mei 1985), pp. 135-162